

СЛОВ'ЯНО-РУСЬКІ ФОРТЕЦІ IX – XIII ст. У ПОГОРИННІ

© Прищеп Б.А., 2006

За археологічними джерелами дано характеристику середньовічних пам'яток оборонного будівництва в басейні р. Горині. Проаналізовано топографію городищ, планування і будову їх оборонних споруд, визначено основні етапи оборонного будівництва.

The article from archaeological sources of fortress systems of the Galicia-Volhynian state in basin of the Horyn river. The analysis of topography of fortress basic stages of development buildings has been carried out.

Сьогодні в басейні р. Горині відомо 75 городищ IX–XIII ст. (рис. 1). Для порівняння зазначимо, що у монографії П.О. Раппопорта використані дані про 24 городища Погориння [12, карта 2], а у реєстрі М.П. Кучери їх враховано 41 [4, с. 193–196].

Дві третини цих фортець розміщено на Волинській височині в середній течії Горині. Інші приблизно порівну розподіляються у верхній течії Горині та в нижній течії на Поліссі. Масове будівництво фортець у цьому регіоні припадає на X – XI ст., хоча виявлені на деяких пам'ятках ранньослов'янські археологічні матеріали культури типу Луки-Райковецької дають змогу датувати появу перших укріплень VIII–IX ст. (Солов'є, Біла Криниця, Жорнів, Жобрин, Залужжя) [4, с. 193, 194; 11; 14, с. 63, 64].

Городища XXI ст. будувалися переважно на мисах, лише три розташовані на окремих пагорбах і два – на останцях у заплавах рік. Планування укріплених площадок таких фортець, як правило, повторює природні рубежі мисів і пагорбів. Лише городище в с. Посників належать до “волинського” типу укріплень, у нього дві сторони прямолінійні і сходяться під прямим кутом, а дві інші – дугоподібні в плані [12, с. 51, 53]. Два городища, збудовані на рівнині, мають правильну геометричну форму: укріплення поблизу с. Великий Мидськ овальне в плані (рис. 2, 5), а укріплення поблизу с. Глибочок – округле (рис. 3, 2). Шубківське городище було збудоване на краю берегової тераси, його майданчик в плані має форму сегмента, захищений дугоподібним валом з напільної сторони (рис. 2, 6).

Більшість раних фортець (29) являють собою невеликі укріплення площею 0,1–0,5 га. Особливістю цих городищ є те, що половина з них не має культурного шару або він дуже бідний. Датуються такі пам'ятки за матеріалами із розташованих поряд поселень і визначаються як общинні городища-сховища. Їх система оборони найчастіше обмежувалась земляним валом і ровом з напільної сторони, а з інших сторін для того, щоб надати схилам більшої крутизни, влаштовували ескарпи (рис. 2, 1–4). Значно рідше вал насипали по всьому периметру майданчика (рис. 2, 5, 7, 8).

Особливий інтерес викликають великі городища з кількома укріпленими майданчиками. Нами враховано дев'ять таких пам'яток з культурними шарами X – XI ст.

Городище біля с. Точивики складається з мисового майданчика розміром 30x40 м і округлого майданчика – діаметром 75 м, їх розділяє глибокий рив (рис. 3, 1). Мисовий майданчик захищено валом лише з напільної сторони, другий майданчик оточено подвійним валом, а з напільної, східної сторони були споруджені ще дві лінії валів і ровів. На малому майданчику є глибока конічна западина, вірогідно, вона утворилася на місці давнього колодязя чи цистерни для води. На великому майданчику помітні заглиблення від котлованів давніх об'єктів. Розкопками на місці одного з них виявлено напівземлянку із піччю-кам'яною X ст.

Городище поблизу с. Глибочок було збудоване на рівній місцевості, його система оборони складається з двох концентричних валів і ровів (рис. 3, 2). Внутрішній вал оточує майданчик діаметром близько 30 м, зовнішній – обмежує овальний майданчик розмірами 140x170 м. Знахідки з культурного шару дають змогу датувати поселення X – початком XI ст.

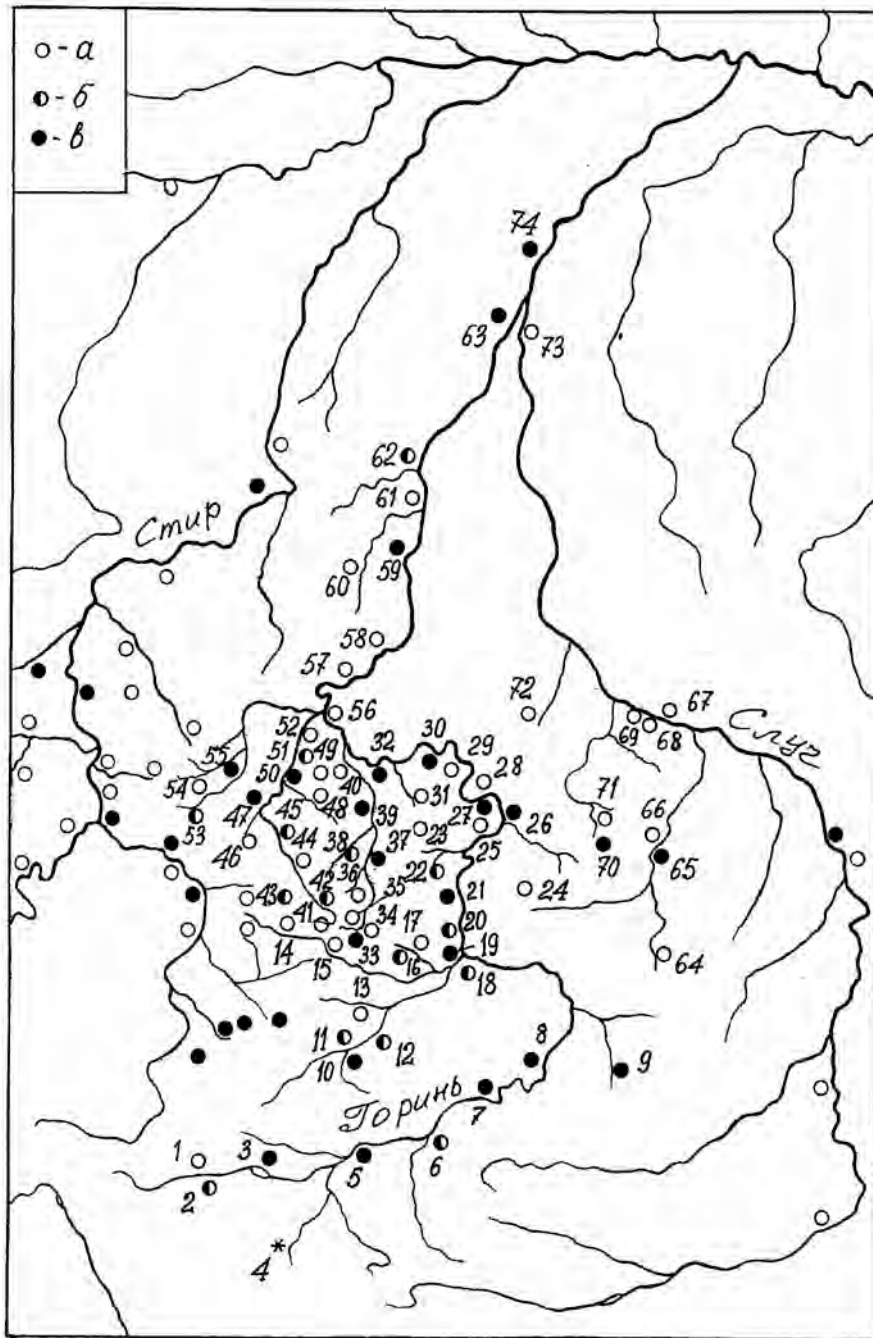

Рис. 1. Городища IX–XIII ст. у Погоринні: 1 – Лози; 2 – Бодаки; 3 – Борцівка; 4 – Вишгородок (літописний Вигошів); 5 – Тихомель; 6 – Денисівка; 7 – Михнів (літописна Гнійниця); 8 – Ізяслав; 9 – Городище біля Шепетівки; 10 – Бриків (літописний Шумськ); 11 – Васківці; 12 – Зіньки; 13 – Теремне; 14 – Мала Мощаниця; 15 – Будераж; 16 – Точивики; 17 – Радужне; 18 – Солов'є; 19 – Острог; 20 – Розваж; 21 – Вільгір; 22 – Новосілки; 23 – Глинки; 24 – Глибочок; 25 – Томахів; 26 – Гоца; 27 – Дорогобуж; 28 – Горбів; 29 – Шубків; 30 – Козлин; 31 – Біла Криниця; 32 – Хотин; 33 – Дермань; 34 – Клопіт; 35 – Верхів; 36 – Кунин; 37 – Новомильськ (літописний Мильськ); 38 – Глинськ; 39 – Рівне; 40 – Грабів; 41 – Мізочок; 42 – Стеблівка; 43 – Листвин; 44 – Варковичі; 45 – Жорнів; 46 – Кораблище; 47 – Заріцьк; 48 – Грушвиця; 49 – Ясеничі; 50 – Пересопниця; 51 – Білів; 52 – Сморгів; 53 – Посників; 54 – Пітушків; 55 – Одерати (літописний Чемерин); 56 – Жобрин; 57 – Бечаль; 58 – Злазне; 59 – Степань; 60 – Великий Мидськ; 61 – Кричильськ; 62 – Городець; 63 – Дубровиця; 64 – Корчик; 65, 66 – Корець; 67 – Більчаки; 68, 69 – Маринин; 70 – Сапожин; 71 – Стовтин; 72 – Матіївка; 73 – Залужжя; 74 – Висоцьк. Умовні позначення: а – городище без культурного шару; б – городище з культурним шаром X–XI ст.; в – городище з культурним шаром XII–XIII ст.

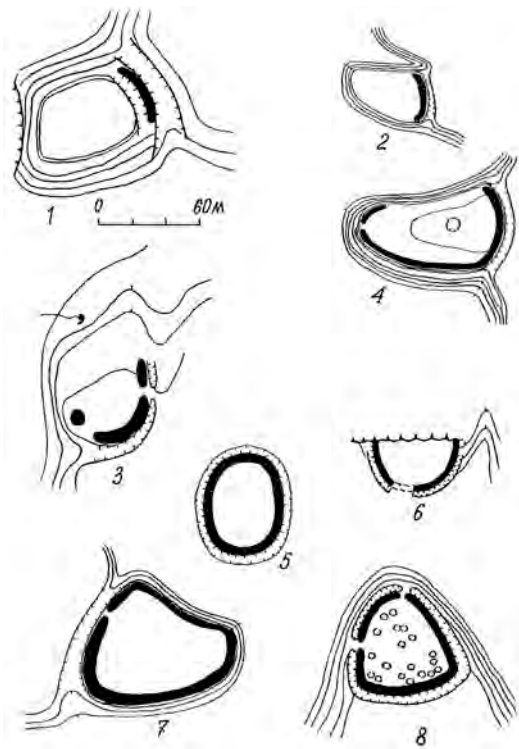

Рис. 2. Плани городищ IX – початку XI ст.:
 1 – Кораблище; 2 – Будераж; 3 – Біла Криниця;
 4 – Клопіт; 5 – Великий Мидськ; 6 – Шубків;
 7 – Злазне; 8 – Новосілки

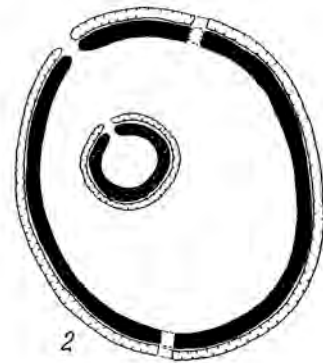
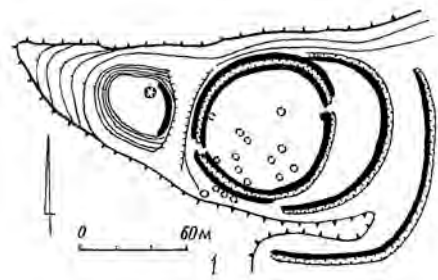

Рис. 3. Плани городищ X – початку XI ст.:
 1 – Точивики; 2 – Глибочок

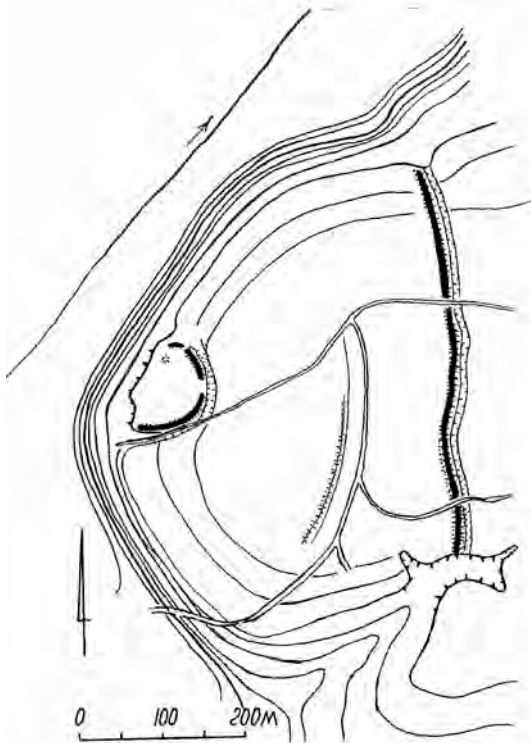

Рис. 4. План Дерманського городища

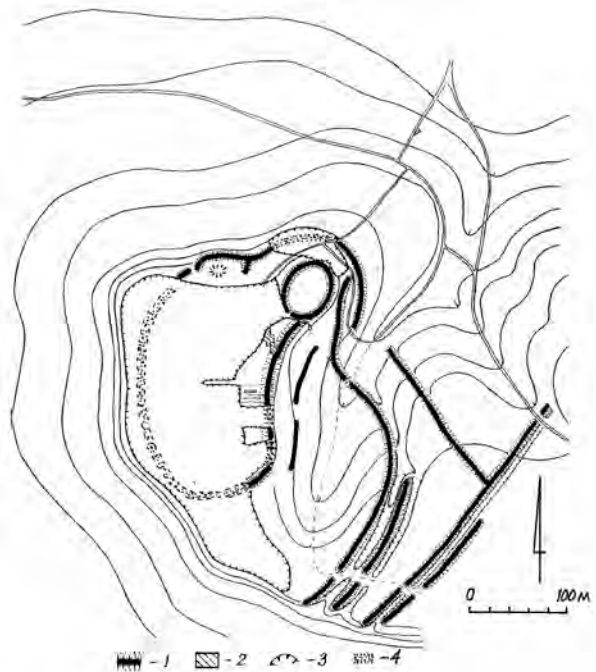

Рис. 5. План Жорнівського городища. Умовні позначення: 1 – вал; 2 – досліджені ділянки; 3 – кар'єр; 4 – реконструйовані ділянки валу

Ще одне велике городище збереглося в с. Дермань. П.О. Раппопорт в своїй роботі дав характеристику лише укріпленню на мисі, віднісши його до простих городищ [12, с. 51]. Під час наших обстежень встановлено, що зовнішній вал цього городища протяжністю близько 400 м зберігся на висоту до 2,5 м і відокремлює виступ височини площею 10 га (рис. 4). Між мисовим майданчиком і зовнішнім валом помітна ще одна лінія оборони, але вона майже повністю знищена оранкою. На південь від мисового майданчика виявлено сліди поселення X – початку XI ст. Ще одне поселення X – XI ст. відкрите на північний захід від городища, на лівому березі струмка.

Жорнівське городище займає мис, що підвищується на 60 м над заплавою р. Стубли. Фортеця була захищена складною системою оборонних ліній, її загальна укріплена площа становить близько 7,5 га (рис. 5). На території городища ще з 30-х років XX ст. функціонує кар'єр, в результаті земляних робіт вже близько 40 % площі пам'ятки зруйновано. Краще збереглося невелике укріплення біля північно-східного кінця мису, воно овальне в плані, розміром 45x37 м, майданчик оточений по периметру валом, в центрі помітні сліди западини, вірогідно, на місці давнього колодязя. До неї з південного заходу примикає другий майданчик, розмірами 100–150x200 м, захищений потужним валом і ровом. На цих двох майданчиках виявлено культурні нашарування та об'єкти Княжої доби. З напільної південно-східної сторони збереглися ще дві лінії оборони, кожна на гребені височини включає два паралельні вали і рови, а на північному схилі – по одному валу з ровом. На північ від городища на терасі знаходиться давньоруське селище площею близько 4 га.

Під час обстежень пам'ятки Іреною і Людвіком Савицькими у 1933 р. було знайдено не тільки гончарну, але й ліпну ранньослов'янську кераміку, яку автор публікації датував VI–VII ст. [18, s. 257], але профілювання горщиків та наявність хвилястого орнаменту дає змогу віднести ці матеріали до етапу Луки-Райковецької VIII – IX ст. Вони свідчать про те, що фортеця почала функціонувати не пізніше IX ст.

У 70-х роках XX ст. городище обстежив Р.М. Чайка і дослідив три напівзруйновані напівземлянкові житла [1, с. 185, 186]. Автором у 1986–1987 рр. були проведені рятівні розкопки біля північно-східного краю другого укріпленого майданчика [7]. Досліджено три житла-напівземлянки: більш раннє – з піччю-кам'янкою – датується X ст., а два інші, з печами складеними із каміння на глиняному розчині, містили матеріали XI ст. В колекції, крім звичайних на таких городищах знарядь праці та побутових речей, є зброя і предмети спорядження, які характеризують побут воїнів-дружинників, – наконечники стріл, деталь руків'я меча, шпора, уламки мідних казанів, підвіска-амулет у формі бойової сокири.

Встановлено, що вал другого майданчика городища було насипано чи поновлено на початку XI ст., а укріплення малого мисового майданчика спорудили близько середини XI ст., на останньому етапі розвитку фортеці. Вірогідно, більш ранніми були зовнішні лінії оборони. Подібна послідовність розбудови укріплень, коли спочатку зводили зовнішні вали, простежена під час досліджень Пліснеського городища [15].

Жорнівська фортеця занепала після жорстокого погрому, про що свідчить велика кількість різноманітних речей, в тому числі цілих (вони траплялися в пізніших будівлях) і знахідка скарбу срібних прикрас, з якого збереглися шийна гривна, виготовлена із чотирьох пар скручених між собою дротів, перстень із двох сплєтених дротин, 12 циліндричних та бочкоподібних намистин [6, с. 137, 138].

Листвинське городище складається з двох укріплених майданчиків – дитинця і окольного міста [12, с. 60–62]. Дитинець – яйцеподібний у плані (180x140 м), площею близько 2 га, по периметру оточений валом заввишки 2–3 м, а з напільної (західної) сторони – до 5 м. Тут же проходить рів, який продовжується з південної сторони, а з північної сторони він перетворюється на терасу. З напільної сторони дитинець додатково захищений прямолінійним відрізком валу заввишки до 3 м і ровом. Другий укріплений майданчик розміром 350x150 м розташований на височині на захід від дитинця, з напільного боку він захищений прямолінійним відрізком валу заввишки до 2 м і ровом. Поряд з городищем виявлені сліди синхронних селищ, одне з них займало схил балки на північ від фортеці, інше – розташоване на мисі на схід від городища в урочищі Гострий Горб.

У 70-х – на початку 90-х років ХХ ст. розкопки пам'ятки проводила експедиція Львівського державного університету. На другому майданчику було відкрито понад 10 будівель, переважно жител-напівземлянок з печами-кам'янками. Виявлено сліди залізообробного та костерізного ремесел. Рештки наземних будівель розкопані на дитинці [16; 17]. Серед речових знахідок слід відмітити серію деталей орних знарядь (чересла, наральник). В колекції є зброя і предмети спорядження воїнів – наконечники стріл і списів, шпори. Керамічний матеріал та інші категорії знахідок дають змогу датувати пам'ятку Х – ХІ ст. Зазначимо, що на городищі знайдено предмети озброєння, характерні для балтійського регіону (вістря списа з крилоподібними фіксаторами і наконечник піхов меча) [3, с. 96–99]. Вони могли належати воїнам з дружини київського князя, ядро якої в період становлення Київської держави становили варяги. Вірогідно Листвинське городище у другій половині Х – на початку ХІ ст. було одним з центрів “окняжіння” території волинян. Велика кількість цінних речей, знайдених на городищі, свідчить про те, що воно було розгромлене під час ворожого нападу і більше не відновлювалося.

Дослідження в Погоринні показали, що в кінці ХІ – на початку ХІІ ст. припиняють свій розвиток деякі фортеці, що функціонували в Х – ХІ ст., зокрема в Острозі, Томахові, Куніні, Листвині, Жорнові, Більові. Вивчаючи волинські фортеці, П.О. Раппопорт відмітив, що запустіння західних земель Русі викликане половецькими набігами [12, с. 169–170]. Однак нові дослідження розгромлених волинських городищ та аналіз знайдених тут скарбів срібних прикрас (з сіл Козлина, Бегеня, Жорнова, Торговиці, Городища) дають змогу повідомити, що ці скарби були заховані місцевою знаттю під час воєн з київськими князями в кінці ХІ – на початку ХІІ ст. [10], а отже, фортеці зруйновано під час міжусобних воєн.

Культурні нашарування ХІІ – ХІІІ ст. виявлені на 23 городищах Погориння, в той час, як шар ХІ ст. мали 26 городищ. Спостерігається тенденція до зменшення кількості укріплених поселень. Відмітимо, що в Погоринні відомі фортеці, які припинили свій розвиток у ХІІ ст. Наприклад, близько середини ХІІ ст. було покинуте Басівкутське городище в Рівному [9]. Іпатіївський літопис під 1150 роком повідомляє, що князь Ізяслав Мстиславич спалив Зарічеськ поблизу Пересопниці [5, с. 235]. Проведені археологічні обстеження городища і селища в с. Заріцьк підтвердили, що вони занепадають у другій половині ХІІ ст. Будівництво нових фортець велося у південно-східній частині Погориння (с. Городище поблизу Шепетівки) і в поліських районах (Степань). Всього 14 городищ цього часу можна надійно пов'язати з літописними поселеннями.

Для прикладу охарактеризуємо добре збережене городище поблизу с. Новомильськ, яке є залишками літописного Мильська [5, с. 236]. Воно знаходиться на західному краю височини в урочищі Дівич-гора, на правому березі р. Усті (рис. 6). Мисовий майданчик розміром 160x130 м оточено валом заввишки до 3 м, із півночі та заходу має прямолінійні обриси, а з напільної, східної сторони він дугоподібний в плані. Тобто за планом він близький до городищ “волинського” типу. З напільної сторони майданчик додатково захищений двома ровами і валом між ними заввишки до 4 м. З інших сторін схили майданчика ескарповані і на рівні дна рову навколо нього влаштовано терасу завширшки до 8–10 м. Далі на схід розташовані ще три оборонні лінії, що включають вали і рови. Вони захищали не лише головне укріплення (дитинець), але й південний мис площею близько 4 га. Однак культурного шару на цьому мисі не виявлено. На площі центрального укріплення (дитинця) виявлено культурний шар потужністю понад 1 м, насичений різноманітними знахідками ХІ–ХІІІ ст. Збереглися також два лійчасті заглиблення на місці давніх колодязів чи цистерн для води. Велике селище Х–ХІІІ ст. (посад) знаходилось на низькому мисі на південний захід від фортеці.

Одним з головних центрів Погориння був Дорогобуж. Дорогобужське городище відноситься до складномисових фортець, воно має три укріплені майданчики загальною площею близько 5,5 га (рис. 7). Дитинець площею 1,7 га було збудовано на мисі, із напільної сторони він оточений валом заввишки до 4 м. З півночі дитинець був захищений трьома паралельними валами, які не збереглися. На південний схід від дитинця знаходиться майданчик “окольного міста”. Вал, який захищав цей майданчик, добре зберігся з південно-східної сторони, він є заввишки близько 4 м, а західний відрізок на початку ХХ ст. було зруйновано і перетворено на систему терас.

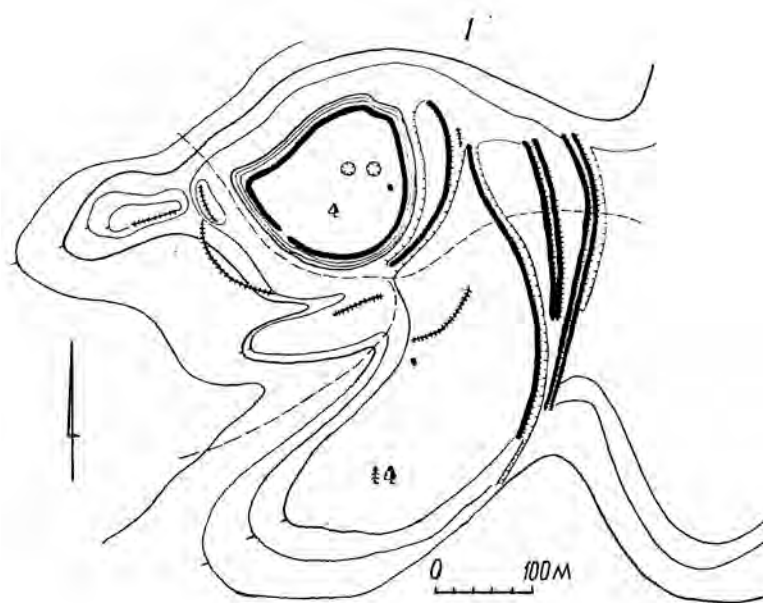

Рис. 6. План городища біля с. Новомильськ (літописний Мильськ)

Рис. 7. План Дорогобузького городища. Умовні позначення: а – кар'єр; б – вал; в – досліджені ділянки; г – сучасні будівлі

Як свідчать археологічні джерела, слов'янське поселення на площі дитинця існувало з VIII – IX ст., а потужну фортецю в Дорогобужі було збудовано близько середини X ст. Забудова фортеці на першому етапі розвитку в другій половині X ст. здійснювалася за певним планом. Розкопки в південно-східній частині майданчика виявили, що житла-напівземлянки були розташовані вздовж валу з інтервалом 26–28 м і зорієнтовані по лінії оборонних споруд. Подібне планування забудови дитинця по периметру головної укріпленої лінії мали фортеці Ревне ІБ на Пруті, в Судовій Вишні (городище І) та інші [13, с. 46; 4, с. 89–90].

Поряд з Дорогобузькою фортецею, на південь і схід від неї знаходилося значне за площею поселення X ст. Виявилось, що серед мешканців фортеці та поселення були майстри, які займалися залізообробним ремеслом. Про це свідчать знахідки уламків глиняних сопел і залізних шлаків у будівлях і відкладах культурного шару.

Значні розміри Дорогобузького городища, виявлені сліди перебування воїнів-дружинників та діяльності ремісників, стале планування забудови дитинця на подальших етапах розвитку вказують на те, що це була фортеця київських князів. Вірогідно, її побудували невдовзі після підкорення княгинею Ольгою древлян у 945–946 рр.

В кінці XI – на початку XII ст. було проведено реконструкцію укріплень Дорогобужа: посилено оборонний вал дитинця (його висота зросла від 2,5 до 4 м), викопано колодязь завглибшки близько 20 м [8, с. 36–38]. Ці заходи збігаються в часі з роками князювання тут Давида Ігоревича (1100–1112 рр.). У XII ст. Дорогобуж розвивається як середньовічне місто, його площа становила понад 30 га. Під час нових досліджень встановлено, що вал “окольного міста” було поновлено у першій половині чи середині XIII ст., вірогідно в часи правління Данила Галицького.

Дорогобузька фортеця, як і Листвинське городище, у X – XI ст. стала опорним пунктом поширення влади київських князів на землі в басейні р. Горині. Але Листвинське городище було знищене на рубежі XI і XII ст., а Дорогобуж продовжував розвиватись до монголо-татарської навали у середині XIII ст.

В басейні р. Горині, особливо в межах Волинської височини, виявлено досить високу концентрацію общинних укріплень кінця I тисячоліття. Тут на території площею 12–13 тис. км² зареєстровано понад 40 городищ, в той час, як на племінній території древлян (28–29 тис. км²) їх вдвічі менше [2]. Як свідчать археологічні джерела, перші слов'янські укріплення в Погоринні з'явилися у VIII – IX ст., але масове їх будівництво припадає на X ст. Вірогідно, вирішальну роль в стрімкому зростанні кількості фортець відігравали зовнішні чинники – швидке піднесення Київської держави Рюриковичів і загроза кочівницьких нападів із півдня. Військова загроза змусила населення будувати невеликі общинні укріплення, однак поряд з ними виникають і великі фортеці. Очевидно, вони були міжобщинними чи племінними центрами. У другій половині X – на початку XI ст. багато фортець стають опорними пунктами утвердження влади київських князів у регіоні (Дорогобуж, Листвин).

Фортеці будувалися так, щоб максимально використати захисні властивості рельєфу місцевості, здебільшого на важкодоступних мисах, що мали кілька укріплених майданчиків. Вже з X ст. виявляється така характерна особливість цих укріплень, як багаторядні лінії оборони, які захищали не лише площу поселення, але й значні незаселені ділянки. Для забезпечення водою захисники фортеці мали колодязі та цистерни для води, їх сліди виявлено на багатьох городищах.

Половина укріплених поселень, що існували в X ст., продовжує свій розвиток і в XI ст. Очевидно включення Погориння до складу Київської держави в другій половині X ст. не викликало якоїсь значної протидії з боку місцевої племінної верхівки. Причиною занепаду таких фортець у кінці XI – на початку XII ст. стали війни між київськими і волинськими князями. Місцева знать, прагнучи самостійності, провокувала волинських князів на боротьбу з великокнязівською владою, але під час цієї боротьби втратила свої позиції, а більшість старих общинних і племінних центрів занепадала.

Місцеві традиції оборонного будівництва зберігаються і в наступний період, у XII – першій половині XIII ст. Міські укріплення цього часу включали земляні вали і рови перед ними. На вершині валу могли зводитися дерев'яні конструкції, але їх сліди рідко вдається простежити. Для фортець басейну р. Горині не були характерні вали з городнями і клітями. Вони виявлені лише на городищі біля с. Городище поблизу Шепетівки. На Басівкутському городищі у насипі валу простежено сліди дерев'яної конструкції із горизонтальних деревин, закріплених у стовпах. Такі конструкції виявлені на городищах Буковини IX – X ст., однак вони не мали значного поширення [4, с. 74–76].

Відомі у Погоринні багаторядні системи оборони, що склалися із земляних валів і ровів, поширено застосовувались у другій половині XII – першій половині XIII ст. під час будівництва нових фортець у верхів'ях Случі та Південного Бугу, на території Болохівської землі.

1. Довгань П., Чайка Р. Листвин та його округа // *Археологічні дослідження Львівського університету*. – Львів, 2003. – Вип. 6. – С. 182–195. 2. Звіздецький Б.А. Основні етапи розвитку давньоруського міста за матеріалами древлянської землі: *Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології*. – Новгород, 1996. – С.78, 79. 3. Зоценко В.М. Скандинавські артефакти Південно-Західної Русі // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII – X ст.: Збірник наукових праць*. – К.: Корвін, 2004. – С. 87–105. 4. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII – XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. 5. Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Л. Махновець. – К.: Либідь, 1989. 6. Пелецишин М.А., Чайка Р.М. Нові давньоруські ювелірні вироби із Західної Волині // *Археологія*. – 1991. – № 1. – С. 137–141. 7. Прищепя Б.А. Жорнівське городище на річці Стублі // *Археологічні дослідження, проведені на Україні протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки*. – Київ, 1992. – С. 119–128. 8. Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X – XIII ст. – Рівне, 1996. 9. Прищепя Б.А. Дослідження Басівкутського городища // *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.* – К., 2001. – С. 197–199. 10. Прищепя Б.А. Волинські скарби кінця XI – початку XII ст. // *А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя*. – Київ, 2002. – С. 105–112. 11. Прищепя Б.А. Обстеження городищ кінця I тисячоліття н.е. в середній течії Горині // *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* – К., 2002. – С. 224–226. 12. Раппопорт П.А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV в. // *МИА*. – 1967. – Вып. 140. 13. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) – К.: Наукова думка, 1982. 14. Терський С. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–91 роках // *Наукові записки Львівського історичного музею*. – Львів, 1993. – Вип. 1. – С. 41–67. 15. Филипчук М. Пліснеський археологічний комплекс (стан і перспективи дослідження) // *Волино-Подільські археологічні студії*. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 279–285. 16. Чайка Р.М., Рожик М.С. З історії досліджень давньоруського городища Листвин на Волині // *Вісник Львівського університету*. – Львів, 1992. – Вип. 27. – С. 50–63. 17. Чайка Р.М. Розкопки давньоруського городища біля с. Листвин // *Археологічні дослідження в Україні 1991 року*. – Луцьк, 1993. – С. 131–132. 18. Rauhut L. *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnosredniowieczne*. – 1960. – T. V. – S. 231–260.